

Rudolf Kjellén: Den missförstådde geopolitikern

Den tveksamme demokraten

Det är lätt att finna kränkande uttalanden och rena dumheter från statsvetaren och geopolitikern Rudolf Kjellén (1864–1922). Han drog sig inte för åsikter, uttalanden och ordval som idag anses ytterst olämpliga. Detta har tacksamt utnyttjats av kända svenska skribenter, inte minst i samband med att begreppet geopolitik har blivit aktuellt. Kjellén tillhörde en grupp svenska akademiker som med stor reservation kan kallas radikalkonservativa; en del av den idéhistoriska bakgrunden tecknas i kulturgeografen Christian Abrahamsons (2021) essä *Radikalkonservatismens rötter*. Egentligen var Kjellén en särling i dåtidens akademi med sitt intresse för omvärlden och ”staten som livsform”, en mångt vidare syn på staten än dåtidens rigida rättsstudier. Kjellén har kallats ”den ofrivillige demokraten” och det är framför allt hans syn på just demokratin som har kommit många att placera honom i giftskåpet. Den skiftade över åren mellan fördömande, skepsis och till slut en kanske motvillig acceptans. I *Staten som livsform*, utgiven krigsåret 1916, skriver han (Kjellén accepterade inte nystavningsreformen):

Icke den allmänna rösträtten är felet; den är nödvändig för att gifva nationen omedelbar medansvarighet i sin stat. Felet är de samfällda valen.

I samma bok konstaterar han:

Norges demokratiska uppslutning 1898 gaf det ett bestämdt öfvertag öfver Sverige som led af inre missnöje med en inskränkt valrätt. Sveriges reform af 1909 står alltså som ännu ett fall af den kurativa metoden i författningssvåg. Dröjer regeringen för länge att taga sådana initiativ, så kan det hända att folket själf griper det på revolutionens väg: så i Ryssland 1905, i Turkiet 1908, skenbart också i Kina 1911.

Inledningen av *Staten som livsform* avslutas med följande ord:

Den allmänna rösträttens Sverige har icke längre råd att undvara en tidsenlig politisk uppfostran.

Som statsvetaren och Kjelléns sentida efterträdare Leif Lewin (2008) har påpekat noterade Kjellén vetenskapligt demokratin som en av flera styrelseformer, men till skillnad från Karl Marx, Francis Fukuyama och dåtidens svenska liberala politiker såg han ingen lycklig slutpunkt på den politiska ordningen. Tyvärr fick han också rätt i att varje styrelseskick kan ändras, inte alltid till det bättre.

Geopolitiken – statens hantering av sina resurser

I en artikel om Sveriges gräns mot omvärlden, publicerad 1899 i tidskriften *Ymer*, myntade Kjellén begreppet geopolitik. Artikeln reviderades året senare som en tänkt inledning till en stor geografi över Sverige (Kjellén, 1900; Alvstam, 2014). Begreppet preciseras därefter i hans viktigaste verk, *Staten som livsform* (1916). Geopolitiken var bara en av statens olika handlingsobjekt, territoriets naturliga och skapade fysiska innehåll, dess ”geografi”. Övriga aspekter var regementspolitik, etnopolitik, ekonomipolitik och sociopolitik som påverkade varandra i olika grad under olika tider. Han lanserade även begreppet biopolitik. Geopolitiken emanerar således ur statens inre hantering av sina naturgivna och skapade resurser. Geopolitiken kan alltså vara ond eller god och ha avsiktliga eller oavsiktliga konsekvenser. Endast när stater påverkar eller påverkas av andra staters geopolitik råder risk för mellanstatliga konflikter. Efter Kjelléns död ”kidnappades” begreppet av den tyske militärgeografen Karl Haushofer (1869–1946) och kopplades till idén om ett *Lebensraum*, egentligen ett biologiskt begrepp (habitat) utvecklat av biogeografen Friedrich Ratzel (1844–1904). Kjellén påverkades av Ratzels syn på staten som en levande organism, men han använde aldrig denna expansionistiska term som anammades av nazisterna och som kom att färga av sig på eftervärlden. Kjelléns organismmetafor har rönt en del spe, bland annat från Kjelléns student Herbert Tingsten, men det är klart att livsmetaforen innebar att stater kunde födas (oftast under motstånd från

existerande stater), stabiliseras, expandera eller falla sönder och dö, för att ibland födas på nytt, som exemplet Polen (Lundén, 2022).

Kjellén som stormaktsanalytiker – och småstatsförvarare

Kjellén betecknade sig själv som en vän av Tyskland, men han försökte, inte alltid med lyckat resultat, att skilja på sina åsikter och en objektiv bedömning. Tyskland sågs av många, inte minst socialdemokrater före första världskriget, som en mer hoppfull stat än kolonialmakterna Storbritannien och Frankrike, men det var i första hand Kjelléns oerhörda skepsis mot det ”*cäsaristiska*” Ryska imperiet som formade hans tro på Centralmakterna (främst Tyska riket och Österrike-Ungern). ”Den ryska politiken har långa vyer och ett godt minne” skriver han 1899 om Nordkalotten. Hans tyskvänlighet hindrade honom inte att kritisera Bismarck för att efter ha enat Tyskland startat en förtyskningsoffensiv mot danskar (och friser) i det erövrade Slesvig, mot landets stora polska minoritet och mot de fransksinnade elsassarna. Värre än Tyskland var dock Ungern och Ryssland som utövade hårt minoritetsförtryck, medan Kjellén såg den österrikiska multietniciteten som föredömlig men landets etniska styckning i ”nationalstater” efter kriget som oundviklig.

Den norska unionssplittningen 1905 väckte Kjelléns vrede, dels för dess förmådde försvagning mot Ryssland, dels för det okonstitutionella sätt det utfördes på. Egentligen kan Kjellén betraktas som en utrikespolitisk realist, men i det här fallet hade han svårt att förlika sig med att det

broderland han uppskattade inte lydde ingångna avtal. I *Staten som livsform*, skriven under världskriget, framhåller han Norge som en självklar och respekterad stat trots sin befolkningsmässiga litenhet, och jämför med det mångdubbelt större och ännu inte självständiga Ukraina vars statsvärdighet kunde ifrågasättas.

Kjellén var ganska kallsinnig till nordiskt samarbete, men inte minst till en svensk aktivism mot grannarna. I en nutida avhandling har han anklagats för att vara en svensk *irredentist*, alltså krävande oförlösta territorier, i detta fall Finland (Nordlund, 2001). Faktoiden fick en viss spridning i Finland, men när Kjellén (1915) talar om en expansiv brobyggare över Bottnhavet, är det inte Sverige utan Ryssland han menar och varnar för. I gränsartikeln 1899 påpekar han att Torneå utgör en rysk äga väster om älven, men även indirekt att gränsen mot (ett framtida självständigt) Finland på etniska grunder, det finskspråkiga Tornedalen, kunde ligga längre västerut. De svensktalande i Finland är utspridda och har inga krav på att införlivas i Sverige, däremot retar han sig på att de två språkgrupperna inte kan hålla sams mot ryssen. Än mer anmärkningsvärt är hans kallsinnighet i Ålandsfrågan – öarna till hörde Åbo stift före riksdelningen! Även om Skånelanden sedan länge är försvenskade påpekar han 1900 att Karl X 1658 amputerade en dansk kulturregion (Kjellén, 1900, s. 158).

I skuggan av *Stormakterna* (se nedan) för Kjellén en diskussion om de mindre staternas möjligheter. Buffertstatens roll är ”icke angenäm”, men ”buffertpolitiken innehåller en lif försäkring för småstater i stormakternas tidevarf”. Som Carl Mark-

lund (2014) framhållit i flera artiklar har Kjellén även diskuterat den mindre statens möjligheter – *Stor är stark, men liten är listig* – något som rönt uppskattning i Finland och senare även i det fria Estland.

Tyskvänlighet med reservationer

Med den ett år yngre Sven Hedin delade Kjellén sin tyskvänlighet. Herrarna hade en ganska liten men uppskattande brevkontakt, men i grunden var de diametralt olika personligheter. Hedin, med en skral doktorsavhandling i geografi, var en duktig forskningsresande, god skribent men med stort ego och vördnad för stora män – ömsesidigt med Adolf Hitler. Kjellén var en bokhyllans och skrivbordets man och hans resor blev påfallande ytliga ur kunskaps-synpunkt. Han hade påfallande liten tilltro till enstaka män, Bismarck och Disraeli nämns, men statens öden verkar utfalla utan stora ledares insatser, och den liberala tron på individens förmåga var honom främmande. Att Kjellén uppmärksammades i Tyskland var närmast en slump. Efter att ha tvingats läsa in sig på geografiämnet föreläste han vid Göteborgs högskola över världens stormakter, och den första boken i ämnet som utkom 1905, uppfattades av ett stort tyskt lexikon, och den okände Kjellén från ett litet lärosäte blev översatt till tyska och däröver till andra centraleuropeiska språk – däremot aldrig till engelska eller franska. *Stormakterna* är en flera gånger aktualiserad översikt av världens stormakter, deras potential enligt Kjelléns analys av konstitution, läge, geografi, tillgångar, befolkning, ofta med en prognos för uppgång eller nedgång. Vad som egen-domligt nog saknas är ofta en analys av det

inre politiska spelet, det finns ett drag av öde över analysen (se Björk, 2021). I sina prognoser är Kjellén ofta lyckosam – han ser Stillahavsregionen som en ansamling av framtida stormakter, med Japan, USA och kanske Kina som huvudaktörer. Kolonialmakterna ”England” och Frankrike är dömda till nedgång, de kommer att förlora sina europeiserade besittningar, och efter världskriget kommer (de ”icke-vita”) koloniernas soldater att kräva makt efter sina insatser i moderländernas tjänst (Söderholm & Rosenblad, 2014).

Efter Tysklands nederlag tvingas Kjellén att inse sin missbedömning, men han skyller på Tysklands ”brist på vilja”, och tvingas erkänna att landet brutit mot Belgiens neutralitet. Han hinner kommentera Versaillesfreden. Tyskland har nu reducerats till en mellanstor makt, president Wilsons etniska principer för statsindelning är i stort godtagbara, men han pekar på att de polska och franska lösningarna på irredentaanspråken mot Tyskland skapar nya irredenta, särskilt Danzig, Saar och Rhenlandet – alla senare utnyttjade av Hitler som argument för Tyska rikets expansion (Kjellén, 1920).

Nationen – en folklig gemenskap

I *Staten som livsform* för Kjellén en intressant diskussion om begreppet nation. Semantiskt är nationen en födslogemenskap, ett *folk* som har eller avser att bilda en stat. Nationen är sålunda en sociologisk företeelse, inte en statsvetenskaplig. Kjellén prövar olika kriterier på nationen såsom ras, språk, religion, och han kan påvisa att inget av dessa stämmer helt på dåtidens nationer och stater. Han citerar Ernest Renan

(1882) enligt vilken nationen hålls samman av en daglig folkomröstning, ett kitt som motiverar nationalstaten, medan stormakterna, särskilt Ryssland och delvis även USA, tvingas skapa lojalitet på andra sätt, ett ovanifrån- mot ett underifrånperspektiv. Kjelléns resonemang föregriper på sätt och vis Karl Deutschs och Benedict Andersons diskurser om nationalitet från 1953 respektive 1993, även om de senare inte känner till Kjellén. Deutsch diskuterar dessutom statens försök att med mjuka metoder skapa nationell samhörighet, något som bara ytligt antyds av Kjellén.

Av Kjelléns prövade kriterier på nationsbildningen är han särskilt kallsinnig mot rasbegreppet, även om han som många av dåtidens samhällsvetare kunde tala om olika raser och olika utvecklingsstadier. Typiskt för större civilisationer var en blandning av raser, judarna i Västeuropa assimilerades friktionsfritt medan östjudarna inte kunde bilda en stat eftersom de var så rasrena! Kjellén använde hela sitt liv judiska förlag, tryckerier och översättare, även om han i sin tidiga karriär kunde ifrågasätta att en svensk jude (Karl Warburg) kunde förstå landets litteraturhistoria. Karl Haushofer tog efter Kjelléns död utan tillstånd över och modifierade nya versioner av *Stormakterna* men i sin pseudovetenskapliga tidskrift *Zeitschrift für Geopolitik* underströk han snarare Ratzels lebensraumsideologi där *Boden*, marken, var viktigare än *Blut*, blodet, och Haushofer hamnade snart i onåd hos nazisterna.

Mellan stolarna

Tjugo år efter Kjelléns död skriver statsvetaren Edvard Thurmænius en understreck-

are i Svenska Dagbladet, där han skisserar Kjelléns vetenskapliga livsverk, som lämnats för fädot. Geopolitikens skapare var en ensam man som råkade sätta sig mellan två stolar, den akademiska och den politiska. Han fick inga efterföljare, och statsvetenskapen utvecklades i en annan och framgångsrik riktning, som en ”*political science* med tonvikten uteslutande på statslivet i inskränkt mening, en statsförfattningskunskap”. I brist på statsvetenskaplig geopolitik undersöker Thermænius ämnets andra hälft, geografin som är representerad i skolan, men konstaterar att någon politisk geografi av värde saknas i läroplanerna (Thermænius, 1942, se även Lundén, 2023). I debatten 1945 om inrättandet av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd för Uppsalageografen John Frödin, med referens till Thermænius artikel om Kjellén 1942, fram åsikten att politisk geografi borde ingå i ämnets definition, men skriver även att både omfattning och kvalitet av publicering hittills varit skral (Frödin, 1945; Lundén, 2023).

Kjelléns eftermäle – missförstånd och glömska

Synen på Kjellén har i Sverige ofta skiftat mellan beröringsångest och ett allmänt avståndstagande, baserat på hans tveksamma demokratisyn. I Centraleuropa och Sydamerika har Kjellén på gott och ont hylats som en teoretiker med en vidare syn på staten som en aktiv, volatil och ”levande” kraft, en kraft som utövar *geopolitik*. Tyvärr kom hans nybildning efterhand, särskilt i västvärlden, att vantolkas som något i grunden aggressivt, staternas kamp om territorier. Om Kjellén definitivt inte var

för en svensk territoriell expansionspolitik – landets yta behövde fyllas ut med folk, gärna återinvandring, och med utbyggnad av infrastruktur – gjorde han däremot irredentaliknande anspråk på statskunskapen som den ledande samhällsvetenskapen. Geografi, sociologi och etnologi var bara hjälpvetenskaper, trots att han hämtade mycket av sin geopolitik från geografins objekt. Tyvärr blev hans geopolitik aldrig utsatt för en konstruktiv kritik. Det vore han värd.

Referenser

- Abrahamsson, Christian. (2021). *Radikalkonservatismens rötter: Rudolf Kjellén och 1914 års idéer*. Stockholm: Timbro förlag.
- Alvstam, Claes-Göran. (2014). Kjellén som geograf. I Bert Edström, Ragnar Björk & Thomas Lundén (Red.). *Rudolf Kjellén: Geopolitiken och konservatismen* (s. 55–81). Stockholm: Hjalmarson och Högberg.
- Anderson, Benedict R. O’G. (1993). *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. (Övers.). Göteborg: Daidalos Daidalos. (Originalutgåvan publicerad 1991)
- Björk, Ragnar. (2021). Rudolf Kjellén’s great power studies. The Editions”. I Ragnar Björk & Thomas Lundén (Red.) *Territory, State and Nation. The Geopolitics of Rudolf Kjellén* (s. 63–133). New York & Oxford: Berghahn Books.
- Deutsch, Karl W. (1953, 1966). *Nationalism and social communication: an inquiry into the foundations of nationality*. Cambridge, Mass: The M.I.T. Press.
- Frödin, John, 1945. Geografi och samhällsforskning. Tankar omkring ett kommittébetänkande, *Ymer*, 65, 19–34.
- Kjellén, Rudolf. (1899). Studier öfver Sveriges politiska gränser. *Ymer*, 19, 283–331.
- Kjellén, Rudolf. (1900). *Inledning till Sveriges geografi. Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola*, No. XIII. Göteborg: Wettersgren & Kerber

- Kjellén, Rudolf. (1915). *Politiska essayer: studier till dagskrönikan (1907–1913)*. Samling 3, Svensk statsrätt och svensk geopolitik. Stockholm: Geber.
- Kjellén, Rudolf. (1916). *Staten som livsform*. Stockholm: Hugo Geber.
- Kjellén, Rudolf. (1920). *Stormakterna och världskrisen*. Stockholm: Hugo Geber.
- Lewin, Leif. (10 mars 2008). Demokratien som övergångsfas. *Svenska Dagbladet*, s. 13.
- Lundén, Thomas. (2022). The geopolitics of territorial relativity. Poland seen by Rudolf Kjellén. *Miscellanea Geographica*, 26(3), 149–153.
- Lundén, Thomas. (2023). Swedish geography and the time spirit 1933–45: Resistance, subordination, or tergiversation? *Geografiska Notiser*, 81(1), 16–34.
- Marklund, Carl. (2014). Stor är stark, men liten är listig. Kjelléns baltiska program och geopolitikens lärdomar för en perifer ”mellanstat”. I Bert Edström, Ragnar Björk & Thomas Lundén (Red.). *Rudolf Kjellén: Geopolitiken och konservatismen* (s. 180–202). Stockholm: Hjalmarson och Högberg.
- Nordlund, Christer. (2001). *Det upphöjda landet. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860–1930*. Umeå: Skytteanska samfundet.
- Renan, Ernest. (1882). *Qu'est-ce qu'une nation?* [Föredrag vid Sorbonne 1882, tryckt senare i många versioner.]
- Söderholm, Gundel & Jan-Gunnar Rosenblad. (2014). Han tvivlade på det brittiska imperiet. I Bert Edström, Ragnar Björk & Thomas Lundén (Red.). *Rudolf Kjellén Geopolitiken och konservatismen* (s. 100–121). Stockholm: Hjalmarson och Högberg.
- Thermænius, Edvard. (7 december 1942). Arvet efter Kjellén. *Svenska Dagbladet*, s. 13–14.

*Thomas Lundén, Professor emeritus, Centrum för Östersjö- och Östeuropaforskning
(CBEES), Södertörns Högskola
E-post: thomas.lunden@sh.se*